

«آثار فردی و اجتماعی شکر در آیات و روایات»

سارا جهانشانیان^۱

چکیده

مسئله‌ی شکر و سپاس به عنوان یک موضوع کلی و اساسی، واقعیتی است که در قرآن مجید و روایات وارده از ائمه معصوم (علیهم السلام) توجه خاصی به آن شده است چراکه آثار و برکات فراوانی را برای افراد و جوامع به همراه دارد. عنوان این تحقیق «آثار فردی و اجتماعی شکر در آیات و روایات» است. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی و شیوه جمع‌آوری مطالب به صورت کتابخانه‌ای است. محقق در این تحقیق ابتدا به مفهوم شناسی پرداخته و در ادامه آثار فردی و اجتماعی شکر را در آیات و روایات بیان کرده و به این نتایج دست‌یافته است: ۱. آثار فردی شکر عبارتند از: نعمت، تداوم نعمت، برگزیدگی از سوی خداوند متعال، مایه ارزشمندی، بهره‌مندی از آیات خدا، پایداری اثر، نجات از عذاب الهی، موفقیت در آزمون الهی. ۲. آثار اجتماعی شکر عبارتند از: تقویت ارتباط با خدا، از بین رفتن بیماری‌های روحی و روانی، تشویق به خدمت‌گزاری، بی‌نیازی اقتصادی، ارتقای روابط صمیمانه و اصلاح روابط خصمانه، ایجاد فرهنگ قناعت و ساده زیستی.

واژگان کلیدی: شکر، شکر نعمت، فراوانی نعمت.

^۱. طلبه و پژوهشگر سطح دوم حوزه علمیه ام ابیها دزفول، Sarah.jahaniyan@gmail.com

یکی از اصول مهم در زندگی موجودات شکر و سپاس‌گزاری است. شکرگزاری را می‌توان اشرف فضائل اخلاقی نامید چراکه برخاسته از معرفت حقیقی و ایمان شخص است. تشکر و سپاس، یکی از کمالات عالیه برای انسان محسوب می‌شود. انسان از زمانی که پا به عرصه‌ی وجود گذاشته است در نعمت‌های بی‌شمار خداوند غوطه‌ور شده است پس هراندازه نعمت بیشتر و بهتر باشد، به همان اندازه شکر و سپاس در مقابل آن، از اهمیت و لزوم بیشتری برخوردار خواهد شد. اگرچه نعمت‌های خداوند بسیار گسترده هستند و هیچ‌کس توانایی شمارش آن‌ها را ندارد اما شکر و سپاس‌گزاری در درگاه الهی آثار و برکات فراوانی را به همراه دارد. در زمینه آثار شکر در آیات و روایات کتاب مستقلى تألیف نشده است و در کتاب‌های تفسیری و یا روایی و اخلاقی به مسئله شکر پرداخته شده است. در بعضی از کتب یک باب یا قسمتی از یک فصل را به این مسئله اختصاص داده‌اند. مانند معراج السعاده از مرحوم نراقیف مراحل اخلاق در قرآن آیت الله جوادی آملی، الکافی از مرحوم کلینی. پایان‌نامه‌ای نیز با عنوان شکرگزاری و تأثیرات آن از دیدگاه قرآن و روایات از ماهرخ شعبان زاده نگاشته شده است که نویسنده در آن جایگاه شکر در متون اسلامی و آثار دنیوی و اخروی شکر را بیان نموده است. با توجه به اینکه خداوند موجودی بی‌نیاز از پرستش و سپاس است، ولی به‌عنوان تکلیف از انسان‌ها خواسته است تا شاکر و سپاسگزار او باشند می‌توان به جایگاه و ارزش والای شکر در معارف و حیانی پی برد. به‌همین خاطر محقق قصد دارد تا آثار فردی و اجتماعی شکر در آیات و روایات را بیان نماید تا فرد با آثار و برکات فراوان این فضیلت اخلاقی آشنا شود و خود را ملزم به انجام آن نماید تا از آثار فراوان آن بی‌نصیب نماند.

حال سؤال اساسی که در اینجا مطرح می‌شود این است که: آثار فردی و اجتماعی شکر در آیات و روایات چیست

شکر

شکر در لغت به معنای به یاد آوردن و تصور نعمت و اظهار آن است. نقطه‌ی مقابل شکر، کفر یعنی فراموشی نعمت و پوشیده داشتن آن است. راغب شکر را به سه قسم تقسیم کرده است: ۱. شکر قلب ۲. شکر زبان ۳. شکر سایر جوارح و اعضای بدن.^۱ شکر شناخت احسان و بذل آن است.^۲ شکر اظهار تقدیر و تجلیل در قبال نعمت‌های ظاهری و معنوی است که از منعم به شخص رسیده و شکر مقابل کفر است و کفر پوشاننده نعمت و عدم تقدیر در برابر نعمت‌های منعم می‌باشد.^۳

شکر در اصطلاح عبارت است از شناختن نعمت از منعم، و آن را از او دانستن و به آن شاد و خرم بودن، و به مقتضای آن شادی عمل کردن. به این معنی که، خیر منعم را در دل گرفتن و حمد او را کردن، و نعمت را به مصرفی که او راضی باشد رساندن.^۴

آثار شکر در آموزه های وحیانی

۱- آثار فردی شکر

۱-۱- فراوانی نعمت

یکی از آثار مهم شکر در زندگی انسان، شایستگی دریافت فراوانی نعمت است که در آیات قرآن نیز به این مسأله اشاره شده است: «لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ»^۵. اگر واقعا سپاسگزاری کنید [نعمت] شما را افزون خواهیم کرد» خدای تعالی این حقیقت را اعلام کرده که شکر نعمت، که خود در حقیقت استعمال نعمت است به نحوی که احسان منعم را یادآوری و اظهار می‌کند، و در مورد خدای تعالی برگشت به ایمان و تقوی می‌شود، مایه زیاد شدن

^۱. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۴۶۱.

^۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۴۲۳.

^۳. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۶، ص ۹۹.

^۴. نراقی، معراج السعاده، ص ۷۹۰.

^۵. ابراهیم، آیه ۷.

نعمت است.^۱ در قرآن این مطلب یک اصل اساسی بسیار متینی است و در آیات زیادی تکرار شده است که اگر شکر نعمت بجای آورید یعنی اگر از نعمت درست استفاده کنید آن ابقا می شود.^۲ در احادیث وارده از ائمه اطهار (علیهم السلام) تأثیر شکر بر ازدیاد نعمت بیان شده است. از جمله امام علی (علیه السلام) در این باره چنین می فرماید: «من شکرا اهلل بجنانه استحق المزید قبل أن یظهر علی لسانه»^۳: کسی که خداوند را با قلبش شکر کند استحقاق دریافت زیادی نعمت را پیدا میکند.» در جایی دیگر نیز ایشان چنین می فرماید: «ان لله تعالی فی کلّ نعمه حقاً من الشکر، فمن اداها زاده منها و من قصر عنه خاطر بزوال نعمته»^۴: به راستیکه خدای تعالی را در هر نعمتی که داده است حقیقت از شکر و سپاسگزاری، که هر که آن را پرداخت و ادا کرد خداوند بر آن بیفزاید و هر کس کوتاهی کرد خود را به مخاطره زوال نعمت افکنده است.»

از اسحاق بن عمار نقل شده است که امام صادق (علیه السلام) به من فرمود: «ای ابا اسحاق! هرگاه خداوند نعمتی را بر بنده خود ارزانی داشته و او قدر آن نعمت را با قلب درک کرده و آشکارا خدای را شکرگزار باشد، هنوز از سپاس فارغ نشده است، که دستور افزونی نعمتها از جانب حق برای او صادر می گردد.»^۵

حسن تقدیر و قدردانی که با ذات انسان عجین شده است، یکی از عوامل تشکر و سپاسگزاری است. این حس در مواقع خاصی کاملاً بیدار می گردد و فردی که مورد انعام قرار گرفته، در درون خود احساس می کند که باید به شخصی که به وی نیکی کرده است، احترام کند.

هرگاه طرف نیاز انسان، انسان دیگری باشد، نتیجه این شکرگزاری، تحریک عواطف انسانی اوست که به کرم و انعام خود ادامه دهد و به کار خویش علاقه مند و دلگرم شود، ولی چون ذات اقدس خداوند از هر نوع انفعال و تأثیر پیراسته است و بندگی و عدم بندگی افراد، در حال او تأثیری ندارد، در این صورت، نتیجه شکرگزاری که معلول حس تقدیر است، همان ابراز لیاقت و شایستگی در مورد نعمتی است که در حق وی ارزانی داشته شده است. هرگاه قرآن مجید شکر و سپاسگزاری را مایه فزونی نعمت و کیفر و ناسپاسی را مایه نقت و عذاب می داند، به همین جهت است. هرگز نباید چنین اندیشید که خداوند بسان افراد دیگر از کرنش بندگان و تعظیم

۱. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، موسوی، ج ۱۲، ص ۲۹.

۲. مطهری، امامت و رهبری، ص ۱۰۴.

۳. آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ج ۲، ص ۷۱۳.

۴. همان، ج ۱، ص ۲۴۰.

۵. ابن بابویه، پاداش نیکی ها و کیفر گناهان، مجاهدی، ص ۴۷۶.

انسانها در برابر خود مسرور و خوشحال می‌گردد و بر انعام خود می‌افزاید و از کفران و ناسپاسی بندگان منفعل و خشمگین می‌گردد و فرمان به قطع نعمت می‌دهد، زیرا چنین اندیشه‌ها درباره‌ی خداوند که پیراسته از حالات انسانی و انفعالات روانی است غیر صحیح می‌باشد.

شکرگزاری از آن جهت مایه‌ی فزونی نعمت است که بنده‌ی سپاسگزار (فردی که منعم را می‌شناسد و نعمت را در جای شایسته خود صرف می‌کند) آگاهی و مراتب درک و فهم و لیاقت و شایستگی خود را نسبت به انعام ابراز داشته و از این راه، مستحقّ ادامه‌ی فیض و افزونی نعمت می‌گردد، چنان‌که افراد ناسپاس - که از نعمتهای الهی سوء استفاده نموده و آنها را در مواردی صرف می‌کنند که عقل و شرع، آن را اجازه نمی‌دهد - عدم شایستگی و بی‌لیاقتی خویشان را نسبت به نعمت ثابت و روشن می‌سازند.^۱

۱-۲-تداوم نعمت

شکرگزاری در برابر نعمتهای الهی، نه تنها سبب ازدیاد و فزونی نعمت بلکه سبب بقا و تداوم آنها نیز می‌شود: «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُّطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ^۲» و خدا شهری را مثل زده است که امن و امان بود [و] روزیش از هر سو فراوان می‌رسید پس [ساکنانش] نعمتهای خدا را ناسپاسی کردند و خدا هم به سزای آنچه انجام می‌دادند طعم گرسنگی و هراس را به [مردم] آن چشانید.»

خدای متعال در این آیه مثلی زده است، و آن مثل قریه‌ای است که اهلش از هر شری که جان و عرض و مالشان را تهدید کند در امنیت بودند، و برای روزی، حاجت به پیمودن کوه و دشتی نداشتند، رزق پاک و بسیاری از هر سو بطرف ایشان سرازیر بود، اهل این قریه به این نعمتهای الهی کفران کردند، و شکر آن را بجا نیاوردند، خدا هم به اندکی از نعمت و عذاب خود گرفتارشان کرد، و آن نعمت اندک، گرسنگی و ترس بود که چون لباس بر آنان احاطه کرد، و این در قبال کفرانی بود که بطور استمرار به نعمتهای خدا می‌ورزیدند.^۳

^۱. سبحانی، سیمای انسان کامل در قرآن، صص ۸۴-۸۳.

^۲. نحل، آیه ۱۱۲.

^۳. طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، موسوی، ج ۱۲، ص ۵۲۳.

تشکر و قدرشناسی از زحمات دیگران، موجب می‌شود فرد به ارزش کار خود پی ببرد و به رضایتمندی مطلوبی نائل شود. با گفتن کلمه «متشکرم» نگرانی‌های فردی در رابطه با دیده نشدن و قدرشناسی از بین می‌رود و به جای آن، امیدواری، انگیزه و میل به انجام هر چه بهتر کارها در او زنده می‌شود.^۱

امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) نیز به این نکته تأکید ورزیده اند: «وَ أَكْثَرُ أَنْ تَنْظُرَ إِلَيَّ مِنْ فَضْلَتِ عَلَيْهِ فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ أَبْوَابِ الشُّكْرِ^۲؛ به کسی که بر او برتری داری بسیار بنگر که این یکی از انگیزه های شکرگزاری است.»

امام (علیه السلام) در این سخن گرانبها مقایسه فرد با دیگر هم‌نوعان خودش که در سطح پایین تری هستند را نشان از احساس توانمندی روحی می‌داند.

۲-۳- تشویق به خدمت‌گزاری

یکی از آثار اجتماعی سپاس‌گزاری و قدرشناسی از مردم، تشویق افراد به خدمت‌رسانی به هم‌نوعان است، زیرا یکی از مراتب شکر، بازگویی نعمت‌ها می‌باشد. اگر بازگو کردن نعمت‌ها به عنوان شکر و سپاس پروردگار نه به عنوان افتخار، فخرفروشی و برتری‌جویی، انجام گیرد، علاوه بر این که انسان را در مقام عبودیت پروردگار تکامل می‌بخشد، اثرات مثبت اجتماعی دارد، چون بیان نعمت‌ها و ایجاد فرهنگ حق‌شناسی و ارج نهادن به زحمات دیگران، دل‌های افراد را به یک‌دیگر نزدیک می‌کند و افراد نیکوکار به خدمت‌رسانی تشویق می‌شوند.^۳

۲-۴- بی‌نیازی اقتصادی

روحیه شکرگزاری باعث بی‌نیازی اقتصادی جامعه می‌شود، زیرا افراد آن جامعه، به نعمت‌های خود ایمان دارند و قدر داشته‌های خود را می‌دانند و دست نیاز به سوی کسی دراز نمی‌کنند و با صرفه‌جویی و قناعت زمینه تمکن مالی و پیشرفت اقتصادی جامعه را فراهم می‌کنند و از زیر بار استعمار بیگانگان رهایی می‌یابند و به خودکفایی می‌رسند.^۴

^۱. موسوی لاری، رسالت اخلاق در تکامل انسان، خلاصه صص ۲۳۳-۲۳۰.

^۲. نهج البلاغه، خطبه ۲۴۰.

^۳. سبحانی نیا، "راه و رسم زندگی" ۱۷، فصلنامه معارف اسلامی، ج ۷۰، ۱۳۶۰، ص ۹.

^۴. همان، ج ۸۰، ۱۳۶۰، ص ۹.

۲-۵- ارتقای روابط صمیمانه و اصلاح روابط خصمانه

سپاس‌گزاری، هم در فرد راضی، تأثیر مثبت بر جای می‌گذارد و هم در فرد ناراضی؛ البته تأثیر آن در این دو حالت، متفاوت است. اگر میان افراد، رابطه خوبی برقرار باشد، سپاس‌گزاری یکی از دیگری، دو پی‌آمد دارد: افزایش رضامندی و افزایش وفاداری؛ اما اگر ناراحتی و کدورتی میان آنان باشد، سپاس‌گزاری، سبب اصلاح رابطه و بازگشت عاطفه می‌شود. امام علی (علیه السلام) در این باره می‌فرماید:

«شُكْرُكَ لِلرَّاضِي عَنْكَ يَزِيدُهُ رِضًى وَ وِفَاءً، شُكْرُكَ لِلْسَّاخِطِ عَلَيْكَ يُوجِبُ لَكَ مِنْهُ صِلَاةً وَ تَعَطُّفًا: سپاس‌گزاری تو از کسی که از تو راضی است، موجب رضایت و وفاداری بیشتر او می‌شود و سپاس‌گزاری تو از کسی که از تو ناخشنود است، سبب رفع ناراحتی و مهربانی او به تو می‌شود.» این حدیث نیز یک متن توصیفی است و از دو بخش تشکیل شده است که هر کدام، اثر تشکر در موقعیتی خاص را بیان می‌کنند؛ یکی موقعیت رضایت (شُكْرُكَ لِلرَّاضِي عَنْكَ يَزِيدُهُ رِضًى وَ وِفَاءً) و دیگری موقعیت سخط (شُكْرُكَ لِلْسَّاخِطِ عَلَيْكَ يُوجِبُ لَكَ مِنْهُ صِلَاةً وَ تَعَطُّفًا).

جالب این‌که سپاس‌گزاری می‌تواند در دو موقعیت متفاوت، تأثیر مثبت بر جای گذارد. البته میزان تأثیر آنان با یکدیگر متفاوت است. در حقیقت، قدردانی از رفتار و اخلاق مثبت حتی به ظاهر کوچک دیگران، هم کارکرد «ارتقای» دارد (ارتقای سطح روابط) و هم کارکرد «درمانی و اصلاحی».^۲

۲-۶- ایجاد فرهنگ قناعت و ساده زیستی

هرچه فرهنگ شکر در فرد و سپس در جامعه‌ای ریشه دارتر شود، فرهنگ قناعت نیز به همانگونه رشد میکند؛ چراکه فرد شاکر همه نعمتها را از جانب خداوند بخشنده میداند، که از سر فضل و رحمت واسعه او به وی عنایت شده و در خود هیچ استحقاقی به دریافت این نعمتها نمیبیند. چنین فردی در برخورد با کمبودهای زندگی نیز هم چون نعمتهای آن، راه شکر و صبر را در پیش میگیرد و چونان مسلمان واقعی سر تسلیم و رضا به قضای الهی فرود می‌آورد (گرچه به سان مؤمن واقعی دست از تلاش برنمیدارد) و به جای گله و شکایت از زمین و زمان

۱. آمدی، غررالحکم و دررالکلم، انصاری قمی، ج ۱، ص ۴۴۲.

۲. حدیث حوزه، حدیث حوزه، ج ۸، شماره ۸، ۱۳۹۳، ص ۴۸.

بر تلاش خویش می افزاید و از خداوند طلب وسعت میکند و به این سبب فرد شاکر نه در وسعت و فراخی نعمتها و امکانات و نه در کمبودها و نقصانها از صراط مستقیم منحرف نمیگردد؛ بلکه در وفور نعمت با شکر و احسان و انفاق و در کمبودها با قناعت و ساده زیستی طی طریق میکند شاکر حقیقی چون نعمت را نه برای خوشگذرانی؛ بلکه برای صرف در راه طاعت و بندگی میخواهد، در کمبود این نعمات با قناعت و زهد راه بندگی را بدون هیچ مشکلی می پیماید؛ چراکه مقصد یکیست و برای مؤمنان واقعی شناخت راه دشوار نیست. همان طور که حضرت علی (علیه السلام) در کلام شریف خود فرمودند: «أَشْكُرُ النَّاسَ أَفْنَعَهُمْ^۱» شاکرترین مردم، قانعترین و قناعتکارترین مردم هستند^۲.

نتیجه گیری

عنوان این تحقیق «آثار فردی و اجتماعی شکر در آیات و روایات» است. علمای اخلاق مسائل اخلاقی را در دودسته‌ی فضائل و رذایل اخلاقی دسته‌بندی نموده‌اند. یکی از فضائلی که در آیات و روایات بسیار موردتوجه قرار گرفته است مسأله‌ی شکر و سپاس‌گزاری است. شکر و سپاس‌گزاری از نعمت‌های خداوند برکات و فواید بسیاری را برای فرد و جامعه به دنبال دارد به‌همین خاطر افراد باید این فضیلت را در خود ایجاد کنند تا از فواید ماندگار آن بهره‌مند شوند. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی و شیوه جمع‌آوری مطالب به‌صورت کتابخانه‌ای است محقق در این تحقیق به نتایج زیر دست یافته است:

۱- آثار فردی شکر در قرآن و روایات عبارتند از:

فراوانی نعمت، تداوم نعمت، برگزیدگی از سوی خداوند متعال، مایه ارزشمندی، بهره‌مندی از آیات خدا، پایداری اثر، نجات از عذاب الهی، موفقیت در آزمون الهی

آثار اجتماعی شکر در قرآن و روایات عبارتند از:

تقویت ارتباط باخدا، از بین رفتن بیماری‌های روحی و روانی، تشویق به خدمت‌گزاری، بی‌نیازی اقتصادی، ارتقای روابط صمیمانه و اصلاح روابط خصمانه، ایجاد فرهنگ قناعت و ساده زیستی

^۱. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، شیخی، ج ۶، ص ۱۸.

^۲. افشاری، "شکر و آثار تربیتی آن در معارف علوی (ع)، پایان نامه سطح ۳، دانشگاه کاشان، ۱۳۹۵.

فهرست منابع

فهرست کتاب‌ها

*قرآن کریم

*نهج البلاغه، دشتی، محمد، قم: انتشارات امیرالمؤمنین، ۱۳۸۵.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، پاداش نیکبها و کیفر گناهان، چاپ اول، قم: سرور، ۱۳۸۱.
۲. ابن منظور، لسان العرب، بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ق.
۳. آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، انصاری قمی، محمدعلی، تهران: محمد علی الانصاری القمی، ۱۳۳۷.
۴. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت(ع)، ۱۴۰۹ق.
۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت، دارالقلم، دارالشامیه، ۱۴۱۲ق
۶. سبحانی تبریزی، جعفر، سیمای انسان کامل در قرآن، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مرکز انتشارات، ۱۳۷۷.
۷. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیرالقرآن، موسوی، محمد باقر، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم. دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸.
۸. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیرنورالثقلین، رسولی محلاتی، سیدهاشم، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.

۹. محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، شیخی، حمید رضا، قم: مؤسسه علمی قرهنگی دار الحدیث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۸۹.
۱۰. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰.
۱۱. مطهری، مرتضی، امامت و رهبری. تهران: صدرا، بی تا.
۱۲. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۴-۱۳۷۳.
۱۳. موسوی لاری، مجتبی، رسالت اخلاق در تکامل انسان، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم. مرکز انتشارات، ۱۳۷۶.
۱۴. نراقی، احمد، معراج السعاده، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی طوبای محبت، ۱۳۸۵.
۱۵. نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسایل، بیروت: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، الحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق.

پایان نامه

۱۶. افشاری، اکرم، "شکر و آثار تربیتی آن در معارف علوی (ع)، پایان نامه سطح ۳، دانشگاه کاشان، ۱۳۹۵.

مقالات

۱۷. حدیث حوزه، حدیث حوزه، شماره ۸، ۱۳۹۳.
۱۸. سبحانی نیا، "جوان و آرامش"، با معارف اسلامی آشنا شویم، شماره ۴۲، ۱۳۷۸.
۱۹. سبحانی نیا، محمد، "راه و رسم زندگی ۱۷"، فصلنامه معارف اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۶۰.